

18. З розпорядження секретаря Запорізького обкому КП(б)У Л. Брежнєва про посилення боротьби з ворожими елементами – шпигунами, диверсантами і шкідниками. 8 серпня 1947 р. // Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Запоріжжя, 2004.

Summary

The peculiarities of party and soviet leaders are compared on the basis of their biographical data. The author comes to the conclusion: the difference of these 2 groups prevented the forming a monolith regional elite, which could become a representative of oblast interest.

В. В. Марчук

БОРІТЬБА СЕЛЯН ЗА ЗЕМЛЮ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1945–1952 РОКАХ

Гуманізація наукового знання у сфері дослідження історії економічних відносин вимагає всебічного вивчення мотивів господарської поведінки людини, її впливу на розвиток суспільства в цілому, що й зумовлює актуальність результатів дослідження, викладених в даній статті. Тим більше, що наукова розробленість проблем, пов'язаних з аграрною історією України повоєнного двадцятиліття, є досить слабкою.

У радянські часи для системного аналізу життя сільського населення існували суттєві перешкоди політико-ідеологічного характеру. Дослідницька думка спрямовувалась на об'єднання вирішальної ролі колгоспно-радгоспного сектору виробництва, наголошувала на позитивних сторонах соціально-економічного життя. Більшість праць, що стосувались життя селянства в складні повоєнні роки, розкривали лише окремі аспекти проблеми, не акцентуючи уваги на конфліктному характері взаємовідносин влади і населення [1–6]. Сучасний період розвитку науки теж не вніс повної ясності в це питання. Лише в останні роки з'явилися деякі нечисленні наукові доробки, що торкаються окремих аспектів проблеми виживання населення в умовах повоєнного лихоліття [7–11]. Однак у цілому проблема залишається слабо вивченою, особливо в регіональному розрізі, що й зумовило обрання дослідником теми для наукової роботи.

Вивчення повоєнної аграрної історії України в 1945–1952 роках дозволяє виявити чітко виражений антагонізм між соціально-економічними стратегіями владної верхівки і матеріальними інтересами основної маси населення України. Недооцінка радянською владою внутрішніх рушійних сил господарського розвитку і доведення до абсурду ідеї цілепокладання “зверху” були основними передумовами конфлікту мотивів держави і робітника – двох основних суб'єктів господарських відносин в СРСР. На відміну від владних інституцій, що розглядали державну політику через призму шляхів і темпів втілення в життя теоретичної концепції “суспільства майбутнього”, її сприйняття населенням підкорялось іншій логіці: задоволенню базових фізичних потреб в умовах повоєнного лихоліття. Адже натуральні та грошові надходження, що отримували радянський трудівник від громадського господарства, переважно не покривали суспільно-необхідних витрат на відтворення робочої сили. Особливо це стосувалося низькооплачуваних груп колгоспників і робітників радгоспів, прибутки яких від громадського господарства були мінімальними.

Конкретні форми діяльності сільського населення по створенню умов для власного виживання залежали від багатьох факторів. У перші повоєнні роки, що відзначались найбільшим податковим і адміністративним тиском на домогосподарства, основною стратегією виживання більшості населення було збереження і розширення меж власних підсобних господарств, прагнення до збільшення неврахованої, “тіньової” частки прибутків, оскільки норми оподаткування безпосередньо залежали від абсолютних обсягів власного господарства.

Аналіз економічної активності українського населення в рамках власних підсобних господарств дає можливість виділити земельні захвати і вирощування на додаткових наділах неврахованої частки сільськогосподарської продукції як однієї з основних специфічних господарчих стратегій, що дозволяли виживати.

Звичайно, наявність такої економічної поведінки вступала у жорсткий конфлікт з державними інтересами. Одним з пріоритетів радянської влади в повоєнні роки була якраз ліквідація порушень колгоспно-радгоспної системи господарювання, що відбулись під час німецької окупації, і, на думку державних органів, підірвали основи колгоспного ладу. Цілком логічно, одним з основних гальмуючих чинників на шляху відновлення довоєнних господарських відносин влада бачила порушення системи колгоспно-радгоспного землекористування. Зважаючи на це, діяльність по

приведенню земельних відносин у відповідність з довоєнними положеннями виділялась як один з пріоритетних напрямків роботи влади на селі, що й зумовило антагонізм з населенням.

Державна політика відновлення радянської системи земельних відносин призвела до ускладнень у відносинах з селянами, що обумовлювалось як залишковою дією факторів, котрі мали місце в воєнні роки (порушення системи колгоспно-радгоспного землекористування, поява і розширення розмірів індивідуальних наділів у колгоспників у період війни та німецької окупації), так і земельними захватами, що здійснювались селянами в повоєнні роки. У зв'язку з цим деякі сучасні дослідники навіть трактують земельні відносини влади і сільського населення як гостре протистояння [див. 10].

Додаткові аргументи, що підтверджують ці висновки, дає як аналіз форм і методів діяльності влади на селі, так і вивчення ідеологічної складової повоєнної аграрної політики. Прагнення селянства до збереження і розширення особистих земельних наділів, їх діяльність по освоєнню за допомогою примітивної ручної праці закинутих земельних площ трактувались владою не інакше, як відродження “приватновласницьких, куркульських елементів”, що підривають основи громадського господарства і в цілому радянської економіки [3, с. 124; 10, с. 23].

Відповідно, реакцією радянського керівництва на ці факти був початок нищівної боротьби з “приватновласницькими, куркульськими елементами”, що був забезпечений як організаційно (через відновлення системи адміністративних і контролюючих органів), так і рядом важливих нормативних рішень республіканського і загальносоюзного значення. Вже постанова ЦК ВКП(б) і РНК від 21 серпня 1943 р. “Про заходи по відновленню колгоспного ладу в районах, визволених від німецької окупації” [12, с.121] вимагала відновлення колгоспно-радгоспного землекористування в довоєнних масштабах, приведення розмірів присадибних ділянок до визначених статутами колгоспів довоєнних норм, повного знищення індивідуального господарювання і оренди.

Вже в червні 1946 р. секретар ЦК ВКП(б) Н.С. Патоличев звернувся до секретаріату ЦК із запискою “Про факти розбазарювання громадських земель колгоспів” [3, с. 123], де передбачалось випрацювати заходи по “поверненню колгоспних земель їх законним власникам”. З подібною пропозицією звернулось до уряду й міністерство сільського господарства [2, с. 123].

Постанова ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. “Про заходи по ліквідації порушень статутів сільгоспартілі колгоспів” [13, с. 318] мала на меті “боротьбу з розбазарюванням колгоспної власності” і передбачала відновлення суворих механізмів контролю за дотриманням норм земельного законодавства. Зокрема, вона передбачала кримінальну відповідальність за порушення селянством норм радянського законодавства (в тому числі в земельному питанні) і за “потурання” таким порушенням з боку правлінь колгоспів, голів сільрад і райвиконкомів. Таку ж спрямованість мала вереснева (1946 р.) постанова Ради Народних Комісарів “Про заходи по збереженню громадських земель від розбазарювання” [13, с. 318] та її відповідники у союзних республіках. Для контролю за дотриманням цих рішень і норм законодавства у вересні була створена “Рада у справах колгоспів”, інспектори якої на місцях наділялись широкими повноваженнями по контролю за дотриманням статутів колгоспів, захисту громадських земель від “розкрадання і посягання приватновласницьких, рвацьких елементів, що використовують колгоспи в спекулятивних цілях і цілях особистої наживи” [13, с. 322].

Ці рішення були підкріплені на лютневому (1947 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), де зокрема секретар ЦК А. Андрєєв наголошував на необхідності боротьби зі “збоченнями і порушеннями Статуту сільгоспартілі, в тому числі з розкраданням громадських земель, розтяганням колгоспного добра” [14]. Постанова Пленуму “Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період” накладала відповідальність на всі владні органи за збереження і збільшення громадських засобів виробництва, зокрема земельних фондів [15, с. 124].

На місцях ці політичні рішення підкріплювались відповідними заходами організаційного і господарського характеру, що не зважаючи на повоєнну розруху і управлінський безлад, поступово і цілеспрямовано втілювались у життя. Аналіз архівних документів Запорізької області дає можливість відтворити цілісну картину протистояння влади і сільського населення в земельному питанні.

Вже на початку 1945 р. урядом були встановлені строки закінчення робіт з ліквідації порушень землекористування, що мали місце за період німецької окупації, і поверненню ділянок колгоспників до статутних норм [16, арк. 76]. На початку 1946 р. на місцях виконавчими і контролюючими органами була здійснена суцільна ревізія землекористування у відповідності до статутів артілей, наявності і правильності ведення шнурових земельних книг, а також перевірка відповідності записів в шнурових книгах результатам проведених обмірів присадибних ділянок [17, арк. 50]. У результаті цих заходів в Україні у незаконному володінні селян було виявлено більше 650 тисяч гектарів землі [18, с. 30]. На кожен перевірений колгосп було виявлено в середньому 32 випадки підвищення норм присадибного землекористування [19]. І хоча здебільшого таких незаконно присвоєних земель було лише по 1-3 га на колгосп [20, арк. 4], ці факти розцінювались як прояви

антиколгоспного руху, оскільки вони, на думку влади, підривали зацікавленість селян у веденні громадського господарства.

Подальша діяльність влади в рамках кампанії по боротьбі з “розбазарюванням” була спрямована перш за все на виявлення та ліквідацію так званих “самозахватів” громадських земель, що чинили селяни, бажаючи покращити таким чином своє матеріальне становище [18, с. 30].

Відновлення в 1946–47-х роках повноцінного функціонування на місцях всіх органів адміністративно-командної системи надало боротьбі з “самозахватами” та іншими проявами “антиколгоспного руху” більш організований і комплексний характер. До перевірок норм земельного законодавства були залучені всі сільські партійні й господарські органи, а також відділи внутрішніх справ. В інструктивному листі, який МВС надіслав в 1946 р. до всіх нижчих підрозділів, мова велась про більш жорсткі підходи до застосування статей 125-1¹ та 125-1², що передбачали притягнення до кримінальної відповідальності тих, хто самовільно обробляв колгоспні землі чи самовільно збирав врожай для власних потреб із громадських земель [18, с. 34]. На місцях почалося відновлення межових знаків, що відділяли присадибний земельний фонд від громадських земель [15, арк. 103], інші заходи.

Для проведення і контролю над ними лише в Запорізькій області в 1947 р. до районів було відправлено 26 відповідальних працівників [17, арк. 52]. У результаті, до кінця 1947 р. в області були повністю відновлені шнурові книги реєстрації земель і довоєнна система землекористування.

Система контролю за присадибним землекористуванням не послаблювалась і в подальші роки. В узагальненому вигляді вона проводилась за такими напрямками:

- щорічні ревізії, перевірки відповідності присадибного земельного фонду довоєнним нормам землекористування [17, арк. 52];
- відрізання та конфіскація надлишків земель [15, арк. 103];
- притягнення до адміністративної й кримінальної відповідальності осіб, причетних до самозахватів громадських земель [21, арк. 84], інші репресивні заходи з залученням органів міліції та прокуратури [12, арк. 103];
- спроби зменшити статутні присадибні земельні фонди в ході кампанії по укрупненню колгоспів у 1950–1951-х роках.

Постійні перевірки, інші форми позаекономічного тиску дали деякий ефект, особливо, зважаючи на те що репресивні та адміністративні дії влади набували більш досконалих форм. Так, якщо у 1946 р. селянам не дозволили зібрати врожай лише з 7,6% повернутих в громадські фонди земель, то у 1947 р. вони не змогли зібрати врожай вже з 45% захоплених ділянок [20, арк. 4]. 21.06.1948 р. Рада Міністрів УРСР у спеціальній постанові “Про передачу захоплених колгоспниками земель колгоспам з посівами” [22, арк. 169] заборонила збір селянами врожаю із захоплених у колгоспів земель і встановила жорсткий контроль над виконанням цього рішення. Цим та іншими фактами вдосконалення механізму тиску на селянство пояснюється й тенденція до скорочення розмірів незаконних прирізків земель у 1947–52 роках як в абсолютному обчисленні, так і відносно окремих господарств (переважно вони становили 0,2–0,6 га і як виняток – 1 га на двір) [20, арк. 103]. Невеликі розміри прирізок обумовлювались також їх виключною споживчою спрямованістю, а також тим, що мілкі прирізки були менш помітні, а тому не так часто підлягали конфіскації.

У 1947–48 роках, зважаючи на жорсткі дії влади, масштаб боротьби за землю був дещо знижений. Однак це не означало повного зникнення земельної проблеми у відносинах селян і влади. Сільське населення змушене було пристосовуватись до ситуації, дещо збільшуючи свою участь у громадській праці в колгоспах і радгоспах, і таким чином, зменшуючи масштаби тиску влади. Захвати земель продовжувались в дещо ослабленій, але перманентній формі впродовж усього періоду 1946–52 років, доводячи слабку ефективність вищезгаданих адміністративних і силових заходів. Цьому дуже часто сприяло також пряме потурання колгоспно-радгоспного начальства, яке іноді саме було ініціатором додаткового роздавання земель [16, арк. 39], виступало порушником землекористування, причому в значно більших розмірах, ніж прості колгоспники (земельні прирізки голів колгоспів, бригадирів, їх родичів доходили до 1-1,5 га [17, арк. 39]), а тому було зацікавлене у приховуванні цих фактів від перевірок, про що знала і влада [15, арк. 102]. Зважаючи на це, навряд чи наявні дані офіційних перевірок порушень системи землекористування можна вважати цілком достовірними. Однак, вони є наближеними до правди.

Архівні джерела Державного архіву Запорізької області дають можливість прослідкувати динаміку розвитку земельної проблеми в 1946–52 роках. Так, станом на 1 січня 1947 р. порушення були виявлені в усіх наявних 1230 колгоспах області [20, арк. 2]. Всього було виявлено 19579 га “розкрадених” земель [20, арк. 2]. При цьому партзвітність фіксувала пряму причетність голів колгоспів, інших колгоспних і радгоспних посадових осіб до збільшення розмірів присадибного землекористування селян. Голови і члени правлінь колгоспів розуміли значення особистого

подвір'я у виживанні селян, а тому дозволяли збільшення присадибних наділів, часто й самі виступали порушниками системи землекористування [18, с. 30].

На кінець 1947 р. перевірки по Запорізькій області зафіксували захоплення 1095 га земель понад норми, зафіксовані у шнурових книгах і статутах. Зокрема, у 19 районах області, де були проведені перевірки, незаконне збільшення земельних ділянок колгоспників, господарств робітників і службовців було виявлено у 28 колгоспах і радгоспах на площі 838 га [20, арк. 2]. У 1948 р. контролюючі органи Запорізької області володіли інформацією про 1302 га розкрадених, захоплених і розданих земель [22, арк. 169]. У 1949 р. також мали місце самозахвати, незаконні роздачі, дорізання колгоспникам, робітникам і службовцям земель з громадського фонду [22, арк. 169, 211]. У деяких колгоспах були зафіксовані також факти здачі в оренду колгоспникам громадських земель, сінокосів і випасів [12, арк. 207], факти неповернення колгоспниками захоплених земель на вимогу відповідальних працівників [22, арк. 211].

У 1951 р. запорізьке облуправління у справах сільського господарства мало відомості про 823 га [23, арк. 38] земель, що знаходились у незаконному користуванні колгоспників, робітників і службовців. У 1952 р. було зафіксовано 5725 випадків самозахватів на площі 1097 га [24, арк. 147]. Всі виявлені надлишки конфісковувались і повертались колгоспам.

Окремо слід розглянути вплив на земельні відносини влади і населення державної кампанії по укрупненню колгоспів у 1950–51 роках. Її результатом було скорочення присадибних ділянок в ряді районів УРСР [25, с. 12]. Партійна кореспонденція Запорізької області дає можливість прослідкувати численні спроби зменшити присадибні ділянки як при прийнятті статутів новостворених колгоспів восени 1950 р., так і пізніше. Заклик керівництва країни до організаційно-господарського укріплення колгоспів і примноження громадської власності у процесі укрупнення був сприйнятий на місцях надто буквально. Більша частина райкомів зайняла позицію, спрямовану на скорочення присадибних ділянок індивідуальних землекористувачів. Це підтверджується інформацією, що надходила з районів до Запорізького обкому КПУ на початку 1951 р. [26]. Приводом для скорочення стало традиційне вже звинувачення, що більша частина сільських жителів неактивно бере участь у роботі колгоспів, витрачаючи весь час на працю у власному господарстві [27, арк. 157].

Для надання законності діям по обмеженню присадибного землекористування використовувались загальні збори колгоспів, на яких начебто демократично, а насправді під тиском і з подачі райкомів відбувалось урізання ділянок [25, арк. 81]. Партійна звітність дає багато матеріалів, за якими можна судити про масштаби обмеження присадибного землекористування. Зокрема, у Запорізькій області на загальних зборах великої частини колгоспів восени 1950 р. були прийняті постанови по обмеженню присадибних ділянок до 0,5 га, не зважаючи на заперечення з боку деяких колгоспників [26, арк. 4, 5; 27, арк. 133].

Ці заходи, що на думку влади мали привести до зміцнення трудової дисципліни, збільшення інтересу до громадського сектору, насправді призвели до масового незадоволення колгоспників [27, арк. 135], появи серед селян “неправильних понять і тлумачень” [26, арк. 2]. Зважаючи на це, ЦК КПУ змушений був у закритому листі “Про завдання колгоспного будівництва у зв'язку з укрупненням дрібних колгоспів” “вимагати від обласного і районного партійного керівництва ліквідації допущених перегибів” [26, арк. 2], хоча вони й були спровоковані тими ж рішеннями партії. Райвиконкоми та райкоми були змушені відмінити рішення загальних зборів укрупнених колгоспів по відрізанню і скороченню присадибних ділянок та поголів'я худоби в особистому користуванні [27, арк. 135, 163]. Присадибні ділянки були залишені в попередніх розмірах.

Одночасно з цими процесами впродовж першої третини 50-х років продовжувались заходи по недопущенню збільшення власного землекористування понад статутні норми. Факти “самозахвату” земель колгоспниками виникали постійно, і боротьба з ними носила вкрай неефективний характер. Так, у результаті перевірок у 1951 р. в Запорізькій області було виявлено 3,3 тис випадків “самозахвату” земель колгоспниками [25, арк. 38]. За самовільне захоплення і розбазарювання колгоспних земель було притягнуто до судової відповідальності 1070 осіб: з них оштрафовано 196, засуджено 27 [28, арк. 25]. За вісім місяців 1952 р. був виявлений самозахват і розбазарювання земель на площі 1089 га [23, арк. 58], притягнуто до судової відповідальності за порушення колгоспного землекористування 80 осіб. Однак каральні заходи мали, очевидно, тимчасовий ефект. Факти порушення землекористування з'являлись знову. На кінець 1952 р. порушення були знайдені в 336 колгоспах області (2/3 їх загальної кількості); було виявлено 5725 випадків “самозахвату” на площі 1097 га [24, арк. 147].

Відтворенню цієї системи сприяв стихійний, огульний характер боротьби з порушеннями системи землекористування, те, що відрізані в колгоспників землі залишались необробленими, заростали бур'янами [29, арк. 80, 88], що викликало обурення колгоспників. Пустоща знов захоплювались і починали оброблятися селянами. Однак, незважаючи на крайню неефективність конфіскаційних дій в земельному питанні, влада вперто не бажала від них відмовлятися.

Результатом складних взаємин влади і сільського населення з приводу присадибного землекористування в перші повоєнні роки було відновлення системи господарських і поземельних відносин, зафіксованих у радянському законодавстві. За допомогою адміністративних, фінансових і репресивних методів влади вдалося загасити антиколгоспний рух, повернути всі землі в громадську власність. Однак, на початку 50-х років все виразніше почала проглядатись економічна неефективність втілюваних заходів. Зростання ступеню жорстокості дій влади щодо "порушників" радянського законодавства не призводило до ліквідації "негативних" з точки зору влади явищ, лише заганняючи їх углиб і погіршуючи загальні показники сільськогосподарського виробництва.

Джерела та література

1. Канєвський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К., 1947.
2. Волков И.М. Колхозная деревня в первый послевоенный год // Вопросы истории. – 1966. – №1.
3. Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы: Колхозы СССР в 1946–1950 годах. – М., 1972.
4. Островский В.Б. Колхозное крестьянство СССР. Политика Партии в деревне и ее социально-экономические результаты. – Саратов, 1967.
5. Советская деревня в первые послевоенные годы (1946–1950): Сборник статей. – М., 1978.
6. Дубоносов Д. Деятельность Компартии по восстановлению и развитию сельского хозяйства в 1945–50-е годы. – Ростов, 1970.
7. Тимченко С. М. Українське село. Проблеми етносоціальних змін 1959–1989. – Запоріжжя, 1995.
8. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К., 1991.
9. Безнин М.А., Димони Т.М. Социальный протест колхозного крестьянства второй половины 40-х – 60-е годы // Отечественная история. – 1999. – №3.
10. Зима В.Ф. Второе раскулачивание. Аграрная политика СССР в конце 40-х – начале 50-х // Отечественная история. – 1994. – №3.
11. Попов В. Тирания после войны // Слово. – 1991. – №11.
12. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов за 50 лет. В пяти томах. – Т. 3. – М., 1968.
13. Важнейшие решения по сельскому хозяйству 1938–1946 годов. – М., 1948.
14. Доклад секретаря ЦК ВКП(б) Андреева на Пленуме ЦК ВКП(б) // Правда. – 1947. – 22 февраля.
15. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 1236. – Оп. 7. – Спр. 308: "О сплошном обмере посевов на приусадебных участках колхозников, рабочих и служащих".
16. ДАЗО. – Ф. 1236. – Оп. 7. – Спр. 109.
17. ДАЗО. – Ф. 1236. – Оп. 7. – Спр. 308: "Решения облисполкома о мерах по ликвидации нарушений устава сельхозартели в колхозах области".
18. Кириченко В.М., Тимченко С. М. Голодне повоєнне лихоліття. – Запоріжжя, 1996.
19. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР // Радянська Україна. – 1958. – 22 жовтня.
20. ДАЗО. – Ф. 1236. – Оп. 7. – Спр. 309.
21. ДАЗО. – Ф. 1236. – Оп. 7. – Спр. 231.
22. ДАЗО. – Ф. 1236. – Оп. 7. – Спр. 308: "О фактах нарушения землепользования в колхозах области".
23. ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 503.
24. ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 569: "Справка о ходе выполнения Постановления Президиума Совета по делам колхозов о ликвидации нарушений устава".
25. Талан Е.П. Колгоспи УРСР в період завершення будівництва соціалізму(1951–1958). – К., 1966.
26. ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 243: "Информация горкомов и райкомов об обсуждении закрытого письма ЦК КПСС "О задачах колхозного строительства в связи с укрупнением мелких колхозов".
27. ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 243: "Информация о ходе выполнения Постановления "О задачах колхозного строительства в связи с укрупнением мелких колхозов".
28. ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 569: "Докладная записка о мерах по дальнейшему укреплению колхозов Каменско-Днепровского района".
29. ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 569: "Справка о ходе ликвидации нарушений устава сельхозартели в районах области".

Summary

This article discloses the conflict between the authorities and rural population of Ukraine on the subject of personal plot land-use in the years of national economy restoration after the Second World War. Tax and administrative pressures on households caused population to practice seizure of land plots and producing of undocumented agricultural goods as a strategy to survive in hard times. On the other hand, the authorities, on the basis of ideological reasons, followed tough policy against personal land-use growth. Although the policy of restrictions, applied to households in 1945–1952, resulted in reduction of personal land-use to pre-war level, but was inefficient from the economic point of view.